

СИНТЕЗА 3. СЕКУНДАРНИ ФУНКЦИИ НА ПАРАДИГМИТЕ ЧИЈА ОСНОВНА ФУНКЦИЈА Е ИЗРАЗУВАЊЕ СЕГАШНОСТ

1. Природно е, утврдувајќи ги секундарните функции на формите на таканареченото сегашно време, да се свртиме прво кон другите членови на граматичката категорија ВРЕМЕ, т.е. минатото и иднината, и да го поставиме прашањето дали формите на сегашното време се способни да се појават во искази кои зборуваат за минатото односно за иднината. Одговорот е позитивен, со ограда дека се работи за посебни контексти и/или конситуации, односно дека формите на сегашното време не можат *per se* да изразуваат ниту минато ниту иднина. Сегашното време, како што го сфаќаме во овој том, претставува граница, точка на неутрализација меѓу минатото и иднината, па со самото тоа поседува способност во соодветни услови да ги заменува другите два члена на категоријата.

1.1. Во сите јазици опишувани во овој том се појавува граматичката категорија што традиционално ја викаме *praesens historicum*. Општо земено, неа ја среќаваме во две ситуации. Првата употреба е врзана за разговорниот јазик и/или за уметничката проза, таа претставува стилска тропа, свесен потег на авторот за постигнување експресија, односно – како што тоа го опишуваат граматиките – за оживување на текстот и доближување на соодветните настани до адресатот, сп. на пр. *Влеѓувам вчера во МАНУ и замисли коџо ѓледам!...*, или *Му ја кујив ѓаа иѓрачка, му ја давам, а ѓој ѓочнува да ѓлаче!*, и сл. За експресивен карактер на соодветните искази сведочи и интонациската контура и вметнувања како погоре *замисли*, и др. Вториот тип на употреба на *praesens historicum* е врзан со пишуваниот јазик, со нарација карактеристична за литературните и/или научни текстови, сп. на пр. *Во нареднаѓа ѓодина X заминува за Краков и ѓааму собира маѓеријали за нареднаѓа книѓа*, или *X, роден во едно ѓрадско учѓѓелско семејсѓво, ушѓѓе како деѓѓе знае...*, и сл. И тука воведувањето на *praesens historicum* ја разбива монотонијата на нарацијата, меѓутоа не станува збор за некоја посебна експресија. Се наложува опсервацијата дека еднаш констатирани минати факти имаат димензија на вонвременското, што претставува допир со функционалната зона на формите на сегашното време.

Во фрагментите од текстот пишувани во *praesens historicum* задолжително се појавуваат временските определби коишто ги лоцираат опишуваниите настани во минато. Тие не мораат да бидат присутни во секој исказ. Најчесто се појавуваат на почетокот на таков фрагмент или едноставно по пат на анафора се врзуваат со претходниот текст, еднозначно сместен во минато.

1.2. Употребата на формите на сегашното време за изразување иднина исто така е присутно во сите анализирани јазици. Мотивацијата, се чини, треба да се бара во фактот дека иднината *ex definitione* е нефактивна

и секогаш зборуваме за неа од позиции на сегашноста. Се работи за планови, намери, желби коишто ги формулираме *hic et nunc* во однос на, секогаш условни, идни збиднувања. Тоа е и причината дека идното време на многу етапи на развитокот на одделните јазици не постои како посебна граматичка категорија, како и причината за негова квалификација како модална категорија. Изборот меѓу идното и сегашното време за изразување идни настани во голема мера зависи од степенот на сигурноста на авторот на текстот дека дадениот настан навистина ќе се оствари. Реченицата како *Уйре одиме во Охрид* изразува уверување дека планот ќе се оствари и нашата готовност да учествуваме во неговото остварување. Во врска со таа втора особина сп. и подолу, т. 2.

Обично, како во гореприведената типична реченица, формите на сегашното време употребени за изразување идност се придружувани од временските определби кои еднозначно го сместуваат настанот во иднина, меѓутоа во одредени контекстуални и/или конситуациски услови таквата определба може да отсутствува. Сп. на пр., во дијалогот: *Знаеш, одиме во Парис!*, т.е. ‘имаме намера да...; се одлучивме да...’ И тука сме многу блиски до таканаречената категорија на готовност, за која ќе стане збор во т.2.

За разлика од употребата на *praesens historicum*, употребата на сегашното време за изразување на идни настани зависи не само од контекстот и/или конситуацијата, туку и од лексичкото значење на глаголот – показател на предикатот. На ова обрнува внимание Ј. Перлин (2003) и ја илустрира таа зависност со примери од полскиот јазик. Меѓутоа, се работи за поширока, во “нашите” јазици општоприсутна, семантички мотивирана појава. Имено, тешко може да замислиме услови во кои природно би звучеле речениците како **Уйре врне, *Мислам за јуноа во идниот месец...* (ги преведувам на македонски полските примери на Перлин). Без детална анализа на одделни семантички класи глаголи тешко може да се спроведе граница меѓу оние чии форми за сегашно време можат да ги заменат формите за идното време и оние кои не се способни за таква замена. Според спомнатата статија на Перлин еден од факторите е компонентата која би можеле да ја парафразирме како ‘донесов одлука да...’ вградена во лексичкото значење на глаголите кои се способни за изразување иднина со формите на сегашното време. Се разбира, оваа компонента импликува дека се работи за некое дејство / некој настан чие остварување зависи од волјата на авторот на текстот. Забелешките на Перлин откриваат аналогии меѓу присутната, иако ограничена, употреба на сегашното наместо идното време во полскиот јазик (исто и во другите словенски јазици) и таканаречената семантичка категорија ‘готовност’.

Некои граматичари (сп. Бондарко 1971) внесуваат дистинкција меѓу планирана и замислена иднина. Втората е карактеристична пред сè за тн. внатрешен монолог, на пр. *...Би сакал јак да одам кај нив. Се смрачува. Тие сегајќи на чардак, а јас доаѓам јивко и им го слушам разговорот...*, и сл. Се чини дека тој тип транспозиција, слично како и “планираната иднина”, претставува универзална категорија.

2. Готовноста како посебна семантичка категорија со граматикализирани средства на изразот се спомнува во граматичките описи на јужнословенските јазици, македонскиот и бугарскиот, додека во граматиките на другите словенските јазици отсутствуваат соодветни

констатации. Се чини дека сме соочени со вистинска разлика меѓу јазичните системи, а не само разлика во конвенции на граматичкиот опис.

Врз фонот на широката употреба на формите на сегашното време за изразување иднина, присутна – како што спомнавме – во сите разгледани јазици – готовноста претставува посебен феномен, модална семантичка категорија со парафраза ‘готов сум да...’. Бројните примери на употреба на формите на сегашното време во служба на категоријата готовност се дадени погоре, во главата посветена на состојбите во македонскиот јазик. Овде нема да ги множиме, ќе ја приведеме само класичната ситуација кога ја среќаваме таа употреба во живиот дијалог. Се работи за ситуациите од типот: *Добро, добро, ме увери, ѝти ја ПРОДАВАМ куќаѝа*, и сл., кога евидентно станува збор за донесената одлука околу идната транзакција. Во полскиот, како и во други севернословенски јазици, соодветно употребена реченица **Dobrze, dobrze, przekonales mnie, SPRZEDAJE ci ten dom* звучи неприродно, би се рекло: неграматички. М. Каранфиловски во неколку статии (2003, 2004) обрнува внимание на карактеристична граматичка разлика во таканаречените мали огласи од македонското подрачје од една страна и од севернословенските (полски, чешки, руски) весници од другата. Имено, додека во првите редовно се употребува сегашно време (во служба на категоријата ‘готовност’), во вторите доминира употреба на идното време од свршени глаголи (т.е. на стариот перфективен *praesens*), иако употребата на сегашното време исто така е присутна. Имаме, значи, тип *ѝпродавам имоѝи* наспрема *sprzedam / sprzedaję posiadłość*, итр. Сегашното време, природно, се појавува насекаде кога станува збор за трајно и/или повторливо дејство, како *давам часови, вршам ѝпревод...*, и сл., па можеби од тој тип контексти во јазиците што не ја знаат (или не ја издвојуваат како семантичка рамка за посебен тип конструкции?) категоријата готовност се шири и на оние кои придружуваат еднократен чин.

Од реченото произлегува дека готовноста од секундарните функции на формите за сегашното време во рамките на категоријата ВРЕМЕ нè пренесува до службата на тие форми во рамките на категоријата НАЧИН. Сепак, на површината на текстот, на формален план, присутни се само формите на сегашното време. Надградениот модален предикат со парафраза ‘готов сум да...’ има виртуален карактер, наложен е од контекстот и/или конситуацијата.

3. Во овој параграф ќе стане збор за учеството на формите за сегашно време во перифрастични модални прадигми, т.е. во конструкции коишто и на формален и на семантички план ѝ припаѓаат на категоријата НАЧИН. Со други зборови: ќе се потрудиме да покажеме дека изборот токму на формите за сегашно време како компоненти на бројни модални прадигми не е случаен и има врска не само со сиромашната категоријална содржина на тие форми, но и со нивната основна способност за изразување актуелна сегашност.

Во прегледот на соодветните прадигми ќе го прифатиме дијахроничниот принцип кој најпрегледно ја отсликува нивната врска со сегашноста сфатена како време на говорниот чин. Соодветно, ќе издвоиме:

- конструкции со надграден модален предикат во облик на финитна глаголска форма за сегашно време, и со граматички потчинет основен предикат оформен како *infinitivus (Vfin + Inf)*,
- конструкции со надграден модален предикат во облик на финитна глаголска форма за сегашно време, и со граматички потчинет основен предикат оформен како *subiunctivus praesentis*, и/или како финитна глаголска форма за сегашно време (*Vfin + Sub/Vfin*),
- конструкции со надграден модален предикат во облик на неменлива вербална партикула, и со основениот предикат оформен како *subiunctivus praesentis* и/или како финитна глаголска форма за сегашно време (*PartV + Sub/Vfin*).

Горниот редослед не само што ја одразува развојната линија на соодветните конструкции, туку и претставува клуч кон нивната функционална (семантичка) интерпретација.

Според горепретставените модели во јазиците што овде се предмет на анализа се оформуваат бројни парадигми од серијата *conditionalis* и серијата *subiunctivus*; кон серијата *conditionalis* ги приклучуваме и перифрастичните конструкции квалификувани од страна на граматичката традиција како *futurum*; сметаме дека конструкцијата чија основна функција е да ги претставува настаните проицирани во иднината *ex definitione* ги претставува како можни, мошне веројатни, но не и фактивни, а тоа значи: условни, зависни од неексплицирани, но секогаш постојни услови, а токму тоа претставува инваријанта на сите типови кондиционал. Таканаречениот футур може да се дефинира како онаа, од присутните во дадениот систем кондиционални парадигми, која подразбира најголема веројатност на остварување на можните настани.

3.1. Во првите два гореиздвоени модели модалната информација се пренесува со лексички средства, т.е. со таканаречени модални глаголи. Во рамките на множеството глаголи во дадениот јазичен систем тие претставуваат посебно подмножество коешто се издвојува како на семантички така и на формален (морфолошко-синтаксички) план. Тоа се глаголите како македонските *може, смее, мора, ѝ треба...* Од семантичка гледна точка ги издвојува модалниот карактер на пренесуваната информација, а тоа подразбира и нивната неспособност самостојно да функционираат како предикати на една реченична порака, нивниот синсемантички карактер. Тие имаат функција на модални оператори кои се надградуваат врз други глаголски лексеми и како такви имаат низа морфолошки својства кои ги одделуваат од останатите глаголски лексеми. Се работи главно за ограничувања на морфолошката и синтаксичката деривација. За македонскиот јазик, системот на модалните глаголи и неговите семантички и формални особености го има проучено и опишано И. Чашуле (1989).

За нас овде важно е дека првите два наши модела, врз основа на фактот дека во соодветните перифрастични серии доминантен елемент е формата на сегашното време од еден модален глагол, спаѓаат меѓу конструкциите чија основна функција е да изразуваат сегашност, сегашна, актуелна ментална состојба на авторот на текстот. Важно е и дека во тие модели владее семантички и формален изоморфизам, т.е. семантичката комуникативна хиерархија на компонентите се поклопува со нивната граматичка хиерархија.

3.1.1. Моделот *Vfin + Inf* е карактеристичен за јазиците кои го чуваат стариот инфинитив како морфолошка форма, а тоа значи дека се работи за модел покарактеристичен за словенскиот отколку за балканскиот јазичен свет. Сп. го на пр. полскиот тип *Mam pójsć*, и сл.

На балканска почва тој тип го наоѓаме кај (дако)романскиот *velle* и *habere*-футур и резидуално на дијалектно ниво во словенските балкански јазици. Инаку, освен како појдовна точка на еволуцијата, тој не е за нас овде интересен.

3.1.2. Моделот *Vfin + Sub/Vfin* е предмет на нашиот интерес поради формите на сегашното време кои се појавуваат како компоненти на парадигмата оценета овде како *subiunctivus praesentis*.

Парадигмата од овој тип е присутна во глголскиот систем на сите балкански јазици, при што на словенските балкански јазици, македонскиот и бугарскиот, во тој поглед им се приклучува и српскиот. Во сите тие јазици формантот на *subiunctivus praesentis* е неменлива субјунктивна партикула која оперира врз лични глаголски форми. Суштествена разлика меѓу одделните јазици е во изборот на парадигмата врз која оперира субјунктивната партикула. Имено, во грчкиот тоа е посебна морфолошка парадигма на субјунктивот, во албанскиот се работи за презентска парадигма доградена во 2 и 3 лице еднина со посебни специјализирани наставки, *mutatis mutandis* слична е ситуацијата во (дако)романскиот, додека во словенските системи и во ароманскиот субјунктивниот формант едноставно ја доминира парадигмата на сегашното време. Субјунктивната партикула е лишена од лексичкото значење, таа претставува сигнал на семантичко подредување на соодветна пропозиција на предикатот на надредената пропозиција. Подредувањето се однесува на граматикализираните предикативни категории НАЧИН и ВРЕМЕ. Со други зборови: субјунктивната пропозиција е по дефиниција нефактивна (модално маркирана) и неспособна да изразува апсолутно време. Со оглед на категоријалната карактеристика на парадигмата на сегашното време изборот на соодветните форми како компоненти на субјунктивната парадигма се наложува како природен.

Како што е познато, реченични конструкции конституирани од субјунктив можат да се појават во текстот и како “самостојни”, т.е. без експлицитно претставена надредена пропозиција. Тогаш им ги припишуваме модалните вредности на оптатив, хортатив, и др. Ситуацијата е тука слична како кај категоријата готовност (сп.погоре) – надредениот предикат од типот ‘посакувам, сакам, молам...’ не е оформен на површината на текстот, додека партикулата-формант на субјунктив ја задржува својта основна функција како сигнал на нефактивност.

Во симболичкиот запис на разгледаниот модел се послужиравме со алтернатива: *Sub/Vfin*. На тој начин сигнализиравме постоење на конструкции во кои отсутува субјунктивната партикула. Тие се карактеристични за говорите на југоисточна Србија и претставуваат важна алка во развитокот на таканаречениот “балкански кондиционал”. Се работи за конструкции од типот *ja ћу / ће ѝишем*, и сл., кои ја покажуваат тенденцијата на ‘velle’ и на српска јазична територија сукцесивно да ја презема функцијата на помошен глагол и/или

петрифицирана партикула на кондиционалот. Таквите конструкции покажуваат директна врска меѓу нашиот втор и трет модел и ги отсликуваат етапите на прилагодувањето на наследениот словенски кон балканскиот глаголски систем (сп. Тополињска 1994). Од наша гледна точка важно е да одбележиме дека и во таа модална варијанта основниот предикат на подредената пропозиција зема облик на лични форми за сегашно време.

3.1.3. Нашиот трет модел, запишан како *PartV + Sub/Vfin* претставува завршна етапа на еволуција на перифрастичните прадигми со помошниот глагол ‘*velle*’. И тој е присутен на целата канонска балканска територија, а – како што видовме погоре – неговите никулци можат да се забележат и на српската јазична територија. Во дел од словенските балкански дијалекти наместо петрифицирана партикула сè уште среќаваме парадигмата на сегашното време од ‘*velle*’.

Овој модел врши функција на *conditionalis praesentis*. Нема овде да се занимаваме со географската дистрибуција на варијантите *PartV + Sub* и *PartV + Vfin*. За наша цел доволно е да констатираме дека парадигмата чија основна функција е да изразува сегашност во рамките на тој модел се крие соодветно зад симболите *Sub* и / или *Vfin* во македонскиот, бугарскиот, ароманскиот и – со ограда како погоре во т.3.1.2. – во албанскиот глаголски систем; во (дако)романскиот покрај спомнатиот модел *Vfin + Inf* присутни се и моделите *PartV + Sub* и *Vfin + Sub*, при што зад симболот *Vfin* се криат алтернативно *velle* и *habere*.

Привлекува внимание дека во овој модел се крие паралелизмот меѓу семантичката и морфолошката структура. Имено, надредениот предикат е оформен како партикула, а не како *verbum finitum*. *Sui generis* паралела претставуваат словенечките модални конструкции со надредениот “прилошки” предикат *lahko* кој *de facto* претставува партикула-формант на еден тип на перифрастичен *potentialis*.

Сумирајќи треба да кажеме дека јазиците кои не наследиле посебна специјализирана морфолошка парадигма на субјунктив во перифрастичните прадигми на *subjunctivus praesentis* и *conditionalis praesentis* ја внесуваат парадигмата на сегашното време, чија сиромашна категоријална семантика ја прави најпогодна за таа функција. Да додадеме дека во словенските системи во прадигмите доминирани со двете модални партикули: субјунктивната и кондиционалната влегуваат прадигми на стариот *praesens* независно од видската разлика; со други зборови: разгледуваната секундарна функција е карактеристична не само за имперфективниот, туку и за перфективниот *praesens*.

3.2. 1. Во инвентарот на секундарните модални функции на формите чија основна функција е да изразуваат актуелна сегашност спаѓа и нивната функција како компоненти на такнаречениот императив и прохибитив на 3-то лице. Се работи тука за “делегирана”, односно “прекажана” наредба и/или забрана, а како форманти се појавуваат девербалните (по потекло) и адвербалните (по функција) партикули од типот на мак. *нека*. Соодветните конструкции се карактеристични за сите разгледувани јазици.

3.2.2. Треба да се одбележи и дека адвербалните партикули, хортативни, пермисивни и др., создаваат во одделните глаголски системи бројни перифрастични модални конструкции со полна парадигма по лице (т.е. без ограничување на 3-то лице), кои, барем на словенска почва, го вклучуваат таканаречениот основен глагол (*verbum finitum*) во форми за сегашно време (сп. Тополињска 1996).

4. Сумирајќи ги забелешките за секундарните функции на формите за сегашното време во словенските и балканските јазици треба да се истакне, пред сè, дека – ако го оставиме на страна сè присутниот *praesens historicum* – сите други секундарни функции се поврзани со модална иднинска проекција на настаните. Се работи за присуство на формите за сегашно време во секундарните перифрастични парадигми (а) на субјунктив (тн. *subiunctivus praesentis*) со сите негови семантички варијанти како оптатив, хортатив, посебни форми на императив, прохибитив, пермисив, и сл., и (б) во секундарни перифрастични парадигми на “реален” кондиционал (*conditionalis praesentis*). Додека формант на првата серија е неменлива адвербална партикула од невербално потекло, во втората - покрај сè уште “живи” парадигми на помошните глаголи од типот *velle* или *habere* – како формант се појавуваат девербални партикули настанати токму од соодветните глаголи. Изборот не е случаен: додека *velle* има еднозначна иднинска проекција, *habere* функционира на две временски релации – или како резултатив во перфектални парадигми (што не спаѓа кон нашата проблемтика) или како како сигнал на постојна обврска/намера за реализација во иднината. Како што знаеме, токму *velle* и *habere* се појавуваат во нукулци на кондиционалот (“идното време”) веќе во кирилometодиевскиот јазик. И денеска, покрај горепретставените состојби во балканските словенски јазици, каде што доминираат перифрастични парадигми со *velle*, покрај сè, присутните на словенскиот север (вклучно со словенечкиот јазик) футурски парадигми со старата свршена варијанта на помошниот глагол *esse*, на словенска почва среќаваме и украински *habere*-футур. Во врска со тоа вреди и да се одбележи интересна словенско-романска паралела: ако помошниот глагол стои пред основниот, тогаш еволуира во неменлива партикула; ако стои по основниот – се претвора во низа секундарни лични наставки. Тоа го потврдува не само судбината на романскиот субјунктив, туку и спомнатиот украински *habere*-футур, не зборувајќи за полскиот претерит настанат од *esse*-перфектот. Како трета, отворена, (в) серија на модални перифрастични конструкции кои опдаќаат форми на сегашното време би можеле да ги вклучиме во тој преглед конструкциите со партикулите како мак. *нека* и неговите варијанти во другите словенски јазици, словенечкото *пај* и неговите варијанти во другите јазици, партикулите од типот на мак. *дај*, *ајде*, *немој*, и сл. Сите тие претставуваат доказ за постојан динамичен развој на модалната перифрастика и за важната улога која во тој процес ја играат формите чија основна функција е да изразуваат сегашност.